

SOCIALVETENSKAPLIGA KLASSIKER

Ivar Lo, de radikala pensionärerna och striden mot ålderdomshemmen 1949

DAVID GAUNT

Den stora ålderdomshemsdebatten pågick 1949 till 1956 och ledde till att hemtjänsten skapades som alternativ till anstaltsvården. Förgrundsgestalten var författaren Ivar Lo Johansson som blev tolk för den upproriska pensionärsrörelsen. Kritiken växte när medelklassen insåg att även de förväntades bo på dessa hem.

1949 utgör en vattendelare i svensk äldreomsorg. I början av året tycktes anstaltsvården vara på väg mot pånyttfödelse. Ett beslut i riksdagen 1947 utlovade nya investeringar i ålderdomshem på över fyra hundra miljoner kronor och regeringen avvaktade bara bättre statsfinanser för att genomföra reformen. En stor höjning av folkpensionen hade verkställts i början av 1948, som innebär att medborgare över 67 år fick ett tusen

---

David Gaunt, FD, är docent i historia och forskningsledare vid Socialtjänstens FoU-byrå, Stockholm. Artikeln har tillkommit inom programmet »Åldrandets kultur« med anslag från SFR. För värdefulla kommentarer tackar jag Per Gunnar Edebalk, Birgitta Odén, Roger Qvarsell, Owe Ronström, Ellen Sääf-Bergqvist samt programmets seminarium.

kronor om året. Tanken var att de gamla skulle betala själva för sitt uppehälle på ålderdomshemmen. De blir som betalande hotellgäster, som en socialpolitiker sade. Allmänt siktade man på att tio procent av alla gamla skulle få bo i de moderna hemmen. Det planerades för ett klientel som var enhetligt – normalt gamla med normala kroppsbesvär. Omkring hälften av ålderdomshemmens invånare skulle evakueras till andra inrättningar.

Vid slutet av året låg dessa planer i ruiner. En lekmannakampanj anförd av en författare och med stöd av pensionärer, hade framgångsrikt framfört alternativet om att hjälpa de gamla i deras egna bostäder. Slagordet löd »hemvård i stället för vårdhem«.

Frivilliga organisationer och kommuner engagerade sig i uppgiften att inrätta hemtjänst för gamla. Reformen av ålderdomshemmen lades i malpåse. Huvudinvändningen gällde deras opassande anda av tvångsvård; de saknade »existensberättigande i ett demokratiskt samhälle« (Trettondal 1949).

Vad som hände 1949 var ett paradigmskifte. Socialpolitiken tillfördes många nya termer och liknelser vilka sedan blev bestående i diskussionen av politiska mål: »kvarboende«, »hemvård«, »ålderdomshem = ättestupa« m.m. Samtidigt kom institutionsvård att få en starkt negativ valör inom opinionen. De direkta konsekvenserna av debatten är kända – anstaltsvården nedvärderades medan den öppna hemtjänsten byggdes upp med kvarboende som ideologi. Här vill jag emellertid skifta uppmärksamheten bort från konsekvenserna – vilka de inblandade inte kunde ana – till perioden innan Lo-Johansson segrat.

Här skall ålderdomshemsdebatten sättas in i sin historiska kontext. Den har tidigare behandlats som startgnistan för den kommunala hemtjänsten (Edebalk 1990 och 1991, Szebehely 1995) och som fortsättning av Ellen Keys tankar om vård i hemlika miljöer (Qvarsell 1993). Hittills har analyserna koncentrerat sig på Ivar Lo-Johanssons skrifter. Han intar även här en centralposition, men kampanjen var inte något enmansverk och han hade både medhjälpare och åsiktsfränder. Dessutom växte debatten direkt upp ur mark väl förberedd av pensionärsrörelsens kritik av industrisamhället.

Lo-Johansson och pensionärsrörelsen

I slutet av 1949 skrev Lo-Johansson en julkhälsning till sin bundsförvant *Pensionärens* redaktör John Björnheden (1874–1955) för att tacka för stödet under årets strid. Han tonade ned sin egen roll. »Även om ingenting faktiskt blivit följden av det rabalder som stått i åldringsfrågan detta år, så får man ändå förmoda att frågan kommit till allmänhetens kännedom. Det är egentligen du som åstadkommit detta resultat, därför att det var du som väckte den sovande björnen hos mig och andra.«¹ Björnheden återbetalade med tack för att en gammal dröm blivit uppfylld. »Du tog vid där Lubbe [Nordström] glömde och visade Ali Berggren att hans ämbetsverk [Socialstyrelsen] inte skötte sitt värv. Fattighuset var sneda, [det] såg kameran; men Ali sa du hade snedvidit den. Jo du, den Ali, men nu tiger han.«²

Lo-Johansson utvecklade ett nära samarbete med Sveriges folkpensionärs riksförbund (SPF). Han blev också påhejad av Sveriges folkpensionärs riksorganisation (PRO) där han senare blev utsedd till hedersmedlem. SPF grundades 1939 och utgav *Pensionären*; PRO startade 1942 och gav ut *Folkpensionären*. Vid tiden för debatten var bägge små och representerade mindre än tio procent av ålderspensionärerna (Elmér 1960 s 167). Trots pensionärsrörelsens ringa storlek kunde den bli effektiv påtryckare i de frågor där SPF och PRO kunde enas – och

1 Lo-Johansson till Björnheden 1949-12-09, SPF:s samling, Göteborgs stadsarkiv.

2 Björnheden till Lo-Johansson 1950-01-07, Uppsala universitets bibliotek.

de var eniga ifråga om ålderdomshem. Varken de gamla eller de reformerade hemmen ville de ha. Som Björnheden uttryckte det: »Ålderdomshem må sedan vara aldrig så moderna och välskötta, så vill åldringarna inte in på dessa hem... Ålderdomshemmet-fattighuset är och har varit den ärliga arbetarens mardröm« (1948 s 3).

I flera länder var pensionärerna i uppror. I England fanns en nationell pensionärsorganisation sedan 1939 som var starkt kritisk till regeringen inklusive den annars så uppburne socialministern Beveridge (Blaikie 1990). I USA kunde debatten om pensionspolitik framkalla massrörelser – mest känd är den kring Townsend-planen (Haber och Gratton 1994). I Sverige var diskussionen om pensioner under 1930-talet så infekterad att en socialdemokratisk regering avgick 1936, p.g.a. frågan om dyrortstillägg för pensionärer. Landet var unikt i den mån att det fanns två nationella pensionärsföreningar. SPF hade sina rötter i det radikala Göteborg och samlade i början många anhängare med olika vänstersympatier. Efter att ha avisats 1940 av ledande socialdemokrater lierade sig SPF med syndikalisterna, men stödde enskilda initiativ från alla håll.³ PRO grundades 1942 som en socialdemokratisk motvikt till SPF och dess fäste blev Gustav Möllers hemstad, Malmö.

Vad som gjorde den svenska utvecklingen unik var att pensionärsrörelsen kunde hejda en redan beslutad reform som sades vara i alla gamlas bästa intresse och som skulle trygga deras behov av vård. Med tio procent på ålderdomshem och fem procent på långvårdssjukhus skulle få andra

länder ha så omfattande anstaltsvård för gamla. Riksdagsbeslutet om ålderdomshemsreformen 1947 togs enhälligt. Det var bara det att vården skulle ges i den för pensionärer mest motbjudande formen, i hem som skulle drivas av fattigvården. Pensionärsorganisationer fick inte yttra sig över reformen. Deras ståndpunkt var förmodligen ovälkommen. »Hellre än att hamna på ålderdomshemmet underkastar sig åldringen nästan vilka försakelser som helst« (Björnheden 1941 s 3).

Björnheden uppvaktade Lo-Johansson första gången 1942 med en förfrågan om att medverka i *Pensionären*.⁴ Lo-Johansson var bara en av många socialt engagerade författare som kontaktades. Bland de andra var Moa Martinsson, Hedenvind-Eriksson och Vilhelm Moberg. Björnheden själv skrev dikter och uppskattade skribenter med ett samhällskritiskt sinnelag. I de misslyckade uppvaktningarna av socialdemokraterna användes författaren och politikern Fredrik Ström som förmedlare. Stora förhoppningar närdes att Lubbe Nordström ville skriva om pensionärer. Material hade insamlats, SPF:s medlemmar hade bokfört sina månadskostnader. Boken hade fått arbetsnamnet »Hunger-Sverige« (*GHT* 1940-11-29), men Nordström blev sjuk våren 1941 och dog året därpå.⁵

Lo-Johansson var något skeptisk i början eftersom han inte visste något om pensionärsfrågan, men hade bidragit några gånger med dikter och betraktelser. Några dagar innan julen 1948 bestämde han sig för att ägna sig åt »åldringsfrågan«.⁶ Björnheden

3 Björnheden till Lo-Johansson 1949-01-02.

4 Lo-Johansson till Björnheden 1942-08-03.

5 Nordström till Björnheden 1941-05-07.

6 Lo-Johansson till Björnheden 1948-12-23.

hade under längre tid bearbetat Lo-Johansson för att ta vid där Lubbe fallit ifrån. Han skickade nu alla de månadsbudgeter som pensionärerna bokfört samt lånade ut mängder av pressklipp.⁷ Lo-Johansson var inte särskilt förtjust i jämförelser med Nordström. Han ogillade den senares överdrivet hygieniska nitiskhet. Men Lo-Johansson hade förmodligen fått blodad tand efter framgången med avskaffandet av statarväsendet 1945. Han ville dock inte skriva om pensionärsfrågan – den var alltför abstrakt och finansiell. Han tänkte använda ålderdomshem som en konkret utgångspunkt för en socialpsykologisk diskussion av de gamlas plats i samhället. Förgäves ivrade han för att de gamla själva skulle få komma till tals i debatten.

Under 30- och 40-talet var Lo-Johansson engagerad i statarfrågan och skrev, föreläste och dokumenterade jordproletärernas kamp. Detta gav honom ett socialt och kulturellt kapital som de förtrycktas ambassadör: Lärdomarna från denna kampanj kunde överföras till åldringsfrågan. Bättre än i fallet med statarna kom han att integrera dokumentärfotografi med texterna (Jons-son 1966). Dessutom vanns debatten genom Lo-Johanssons skicklighet som radiodebattör. Trots att han inte uppfattade sig som en politisk författare, kände han flera politiker, bl.a. Gustav Möller som skrev ett introduktionsbrev åt honom.⁸ Från kampanjen mot statarväsendet kände han jordbruksministern Gunnar Sträng som 1951

blev socialminister och då förverkligade flera av Lo-Johanssons idéer.

Social-Sverige

Vad som förvånat eftervärlden är att socialvårdarna så livligt försvarade ålderdomshemmen trots att de kände till deras brister. Lo-Johanssons starkaste motståndare fanns i Socialstyrelsen, bl.a. generaldirektörerna Ernst Bexelius och Karl J. Höjer och byråchefen för socialvårdsbyrån Ali Berggren. Otto Wangson, barnvårdsdirektören i Stockholm och ordförande i Socialtjänstemannaföreningen hörde också till opponenter.

Ett undantag bland socialarbetarna var Greta Hamrin, som ledde Socialvårdsförbundets skola för ålderdomshemsförestandare. Hon kritiserade ålderdomshemmen innan Lo-Johansson började skriva och hon propagerade för det engelska sättet att låta gamla vara kvar i sin miljö (Hamrin 1947, 1949a). Om gamla blev sjuka kunde de vårdas i anslutning till sjukhus – inte ålderdomshem. Ett generationsskifte i Stockholm 1949 möjliggjorde att socialförvaltningen där snabbt tog till sig de nya tankegångarna: Helge Dahlström efterträdde Wangson som fattigvårdsdirektör och Hjalmar Mehr blev socialborgarråd.

Man kan egentligen bara gissa sig till vad Gustav Möller ansåg om debatten eftersom han undvek att kommentera den tills efter Lo-Johanssons seger – vilken dateras till en radiodebatt oktober 1949. När tidningen *Vi bad Möller* om en kommentar i juni 1949 ställde han inte upp. När han frågades om sin reaktion på radioprogrammen i september 1949, påstod han att han inte hade lyss-

7 Återfinns i låda 545g:2 »Tal, manus och diverse handlingar rör åldringsvård«, UUB.

8 Möller till Lo-Johansson 1948-12-21. Brevet kom aldrig till användning.

nat. Först i mars 1950 i *Folket i Bild* tog han bladet från munnen och medgav att Lo-Johanssons gärning varit god. Då hade redan flera kommuner offentliggjort planer för hemvård för gamla.

Anledning saknas att tro att Möller var en anhängare av ålderdomshem eftersom hans intressen då var inriktade på socialförsäkringar och den öppna vården. I en motion 1949 om den sociala hemhjälpen för barnfamiljer pläderade han för att den även skulle omfatta åldringarnas behov. En byråchef inom socialdepartementet, Per Eckerberg (blivande statssekreterare), hade fått i uppdrag att väga anstaltsvård mot den öppna vården. Eckerberg resonerade att eftersom hemvård hade bevisat sig vara fördelaktig framför anstalter vad gäller barnavård, borde således öppenvård teoretiskt kunna vara att föredra inom äldrevården. Dessutom skulle det te sig billigare än om den planerade reformen av ålderdomshem genomfördes (Eckerberg 1949). Ali Berggren rapporterade i en hågkomst att Möller var svår att övertyga om att lägga en proposition om ålderdomshem.⁹

Källorna

I början av 1960-talet deponerade Lo-Johansson allt sitt material till universitetsbiblioteket i Uppsala. Här finns anteckningsböcker, utkast till artiklar, böcker, radioföreläsningar, fotografier, brevväxling och en stor mängd pressklipp. SPF:s arkiv i Göteborg innehåller många brev från Lo-Johansson till Björnheden plus en samling

pressklipp. Byråchefen Ali Berggren uppräntade flera dossierer som innehåller inlägg och anteckningar om debatten. Dessa finns i Socialstyrelsens ämbetsarkiv. Gustav Möllers arkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, innehåller en hel del material som skickats av andra som deltog i debatten. Källorna är fylligast från dem som angrep ålderdomshemmen. Bortsett från Berggren finns föga kvar från försvararna.

Pensionärers levnadsnivå

De gamla befann sig i ett dilemma. De hade legitima krav om pensionsstorlek och om att undvika fattigvården, men deras egna åsikter fick ringa plats i rikspolitiken. Själva sade de sig vara utestängda från samhället och även debatten om ålderdomshem visade att deras röster sällan räknades. Den enda person som bodde på ålderdomshem och som offentligt kritiserat »diktaturen« där, f.d. journalisten John Kaselli, negligerades (1949).¹⁰ Björnheden ansåg sig vara »totalt avstängd« från socialdemokratiska tidningar och kunde bara få in artiklar i »borgarpresen« vilket var problematiskt, för där måste han uttrycka sig försiktigt och han missade dem som läste arbetarpresen.¹¹ Björnheden sökte upp socialt engagerade författare som Ström, Nordström och Lo-Johansson för att få språkrör som kunde fungera som brobyggare mellan generationer och över klassgränser. Att de alls behövdes visar hur mycket de gamla då var exkluderade från samhällslivet.

De gamlas antal växte kontinuerligt, men

9 »Tal vid invigningen av Fredrika kommuns ålderdomshem 1951-10-06«. Möllers arkiv, vol 4.

10 Kaselli till Lo-Johansson 1949-09-11.

11 Björnheden till Lo-Johansson 1949-04-04.

Tabell 1.

*Antal och andel personer över 65 år
1910–1970.*

år	antal över 65 år	procent av befolkningen
1910	466 000	8,4 %
1920	496 000	8,4 %
1930	565 000	9,2 %
1940	599 000	9,4 %
1950	721 000	10,2 %
1960	888 000	12,0 %
1970	1 124 000	13,7 %

takten var ganska måttlig fram till 1940. Under de trettio åren fram till 1940 ökade befolkningen över 65 år med 28 procent, dvs med mindre än en procent per år. Men en verklig åldringsexpansion följde snart – mellan 1940 och 1970 steg antalet över 65 år med 88 procent, nästan tre procent årligen. (Se tabell 1.)

Det var alltså inte de äldres antal som var huvudproblemet – de utgjorde mindre än tio procent av befolkningen fram till slutet av 1940-talet. Men ekonomer pratade som om den framtida samhällsördan redan var ett faktum. »Försörjningsördan« var fördelaktig omkring 1940, det fanns många i arbetsför ålder i relation till de gamla (Svennilsson 1955 s 50).

Det ekonomiska läget var bekymmersamt för pensionärer som bodde i tätorter och således inlemmade i penninghushållningen. De hade ett stort behov av kontanter och hade allt svårare att finna jobb. Industrin gjorde sig av med äldre arbetskraft. Enligt en SIFO undersökning 1946 uppgav mer än hälften av de gamla att de fortfarande klarade att arbeta, men inte fick (Cassel-Wohlin 1960). Fackföreningar ville sänka

Tabell 2.

*Arbetsfrekvens för befolkningen över 65
år 1930–1950. Enligt kön.*

år	män	kvinnor
1930	53 %	13 %
1935	44 %	11 %
1940	43 %	10 %
1945	41 %	8,3 %
1950	37 %	7,8 %

pensionsåldern för att bana väg för den yngre generationen. Äldre fann det särskilt svårt att behålla sina jobb under den stora depressionen. »Många äldre män, vilka dock fortfarande voro fullt arbetsdugliga, blevo mer eller mindre tvångspensionerade med hänvisning till att de måste bereda plats för de unga« (Oljelund 1941 s 6). Trenden vände inte ens under högkonjunkturer.

Nedgången mellan 1930 och 1950 var 30 procent för män och 38 procent för kvinnor. Eftersom de flesta gamla, som uppgav sig vara yrkesverksamma, var bönder eller affärsidkare bör nedgången för arbetare och tjänstemän ha varit kraftigare än tabellen antyder. Lönarbetet inbringade iallafall små inkomster; en undersökning 1948 visade att inkomst av arbete utgjorde bara sju procent av pensionärens totala inkomster. (M.G. 1950 s 181). Inkomsterna behövde kompenseras och det fanns ett fåtal kända alternativ: pensioner, socialunderstöd och filantropisk hjälp. Folkpensionen var inte tänkt att vara så stor att man kunde leva av den alena. Tvärtom sattes beloppet lågt för att stimulera till fortsatt arbete och uppmuntra medborgarnas eget sparande. Pensionärernas levnadsnivå vid andra världskrigets slut var oförändrad i förhållande till den aktiva

Tabell 3

Ålderspensionärer med fattigvårdsunderstöd 1930–1950.

år	antal	i procent
1930	78 000	17,9 %
1935	92 000	19,7 %
1941	93 000	18,3 %
1947	91 000	15,8 %
1950	40 000	6,6 %

(Källa: Elmér 1960, s 306).

befolkningens sedan 1913 (Elmér 1960 s 307).

De stora städerna införde lokala hyresbidrag till de sämst ställda pensionärerna. Fram till 1948 brukade dessa bidrag vara större än folkpensionen.

Fattigvårdsunderstöden fortsatte att vara omfattande, trots höjningar av folkpensionen. Den som tog emot fattigvård hade ringa glädje av en ökning, för pensionen beslagtogs helt eller delvis av fattigvårdsnämnden; den välbärgade fick däremot full utdelning. Många borgerliga politiker yrkade för stora generella höjningar; många socialdemokrater yrkade på små och behovsprövade öknings (Baldwin 1990; Olsson 1990). Anhängarna av minimala pensioner hoppades att de gamla skulle sporras till att lönearbeta, vilket var svårt. Ofta översteg de kommunala utbetalningarna till åldringarna den folkpension de fick. När den senare höjdes passade städerna på att sänka sina lokala bidrag med lika mycket. Annars skulle yngre understödstagare som saknade pension kräva motsvarande höjning. Således innebar ökad pension sällan mer reda pengar för de fattigaste, i stället inkasserade kommunerna en

budgetförstärkning. Wangson hävdade att en av pensionsreformerna innebar »en present« på två miljoner kronor till Stockholm och en miljon kronor till Göteborg. När städerna sökte sänka understöden uppkom »ett härskri från folkpensionärernas sida«. ¹²

Bildandet av SPF i Göteborg ägde rum i protest mot att staden minskade understöd till pensionärer med lika mycket som riksdagen hade beviljat förstärkning av folkpensionen (Andersson 1983 s 213). Utöver de som tagit emot understöd fanns andra som var fattiga nog att få det, men som inte sökte bidrag. En utredning från 1942 visade att 46 procent av Göteborgs folkpensionärer måste anlita fattigvården (Finnström 1954 s. 20; Oljelund 1943 s. 2). En uppföljning 1943 visade åter på göteborgspensionärernas svåra läge. Slutsatsen då var att »folkpensionen räckte inte [ens] till själva maten« (*Folkpensionären* 1944:1 s. 8). Även 1948 års stora reform hade begränsad effekt på de fattiga gamla. I hela landet beslagtogs fattigvårdsnämnderna 1949 pensionerna från 44 500 understödstagare (Broberg 1950 s 2).

Pensionärshem kontra ålderdomshem

Två boendeformer för gamla existerade vid denna tid. Den ena sorterade under fattigvården den andra under fristående kommunala styrelser. Fattigvårdsnämndernas inrättningar kallades ålderdomshem. Benämningen var missvisande. 1918 års fattigvårds lag förpliktade kommunerna att inrätta ålderdomshem och den smidigaste lösningen

¹² Socialvårdskommittén, Diskussionspromemoria 1944-06-01, Riksarkivet.

var att döpa om fattigstugan. Kommuner hade också plikt att ta hand om föräldralösa, handikappade, mentalsjuka, medellösa, vagabonder, kroniker (§§27 och 28 Fvl). Ofta fanns ingen annan utväg än att föreslå placering av dessa på ålderdomshemmen. Fattigvårdsnämnden hoppades att understödstagaren inte skulle gå med på en sådan placering, men så skedde ofta.¹³ Således kom det sig att de gamla stundom inte ens utgjorde hälften av de intagna.

Hemmen drevs av en fattigvård vars vårdideologi var att göra livet där tillräckligt avskräckande så att människor skulle akta sig för att någonsin hamna där. Disciplinen kunde vara sträng, fasta tider fanns för uppstigning, sängläggning och måltider, isoleringsceller var vanliga, besökstider korta, tvångsarbete var vanligt, kroppsstraff utmättes. Fram till 1940-talet berövades de intagna sin rösträtt. Klientelet skulle helst vara medellöst, fastän det fanns några som betalade för sig, s.k. »inackorderingar»; fattigvården tog hand om hela pensionen och gav tillbaka fickpengar, vanligtvis tre kronor per månad. Hemmen stämplades med en särskild »fattigvårdsmentalitet». De intagna stigmatiserades så att endast »parasiter» frivilligt sökte sig dit hävdade Björnheden.

Den andra kommunala formen av boende var pensionärshem. Det var en dansk uppfinning. Här om fanns ingen lagstiftning som tvingade kommunerna, men de stora städerna började bygga kategorihus för gamla människor under 1920-talet. Sedan 1939

13 G.Ahlborg (fattigvårdskonsulent i Stockholm och Uppsala län) »PM Ålderdomshemmen och fattighusmentaliteten» 1946-10-01, bilaga till remiss. Socialdepartementet: konseljakter 1947-04-18 §92.

utgick även ett statligt bidrag till byggandet av dem. Dessa hyreslägenheter var ämnade för gamla som behövde byta till en modern bostad, vilket förutsatte att de hade råd. Många var dock fattiga men »aktningvärda» och fick därför sin hyra betald ur kommunala medel. Lägenheterna förvaltades av särskilda styrelser och de boende behandlades som normala hyresgäster.

Pensionärshemmen blev snabbt mycket populära. De kontrasterade positivt mot de fattigas ålderdomshem; där hamnade de stackare som hade otur. Till pensionärshem kom de lyckliga som hade tur. Tanken bakom pensionärshemmen utvecklades av styrelsen för Göteborgs pensionärshem i sina kommentarer till förslaget om ålderdomshemsreformen. De gamla skulle slippa vända sig till fattigvården om de fick bostäder i pensionärshemmen. Avsikten var att pensionärshemsklientelet »under hela sin återstående livstid» aldrig skulle behöva anlita fattigvården. Styrelsens erfarenhet var att »det övervägande flertalet av de i pensionärshemmen boende [ha] den inställning, att de i det längsta vill kvarstanna i sina lägenheter i pensionärshemmen framför att överflyttas till fattigvårdens ålderdomshem, även om de äro i stort behov av vård» (*Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar* 1946, no. 485). Gustav Möller främjade pensionärshemmen och beskrev dem som en »definitiv lösning av våra folkpensionärers problem» (1941 s 3).

Bostadsbyggandet var strängt reglerat. När en kommun ville bygga ålderdomshem eller pensionärshem måste den ansöka ur en rikskvot. Pensionärshemmen fick oftare tillstånd än ålderdomshem. 1948 var kvoten för ålderdomshem tre miljoner kronor och

för pensionärshem tjugo miljoner kronor. Med tanke på statsbidraget och den stora kvoten var det således klart mer attraktivt att bygga pensionärshem än ålderdomshem (Nyman 1949).

Vid slutet av 1940-talet bodde 17 000 åldringar i pensionärshem och lika många »normala« gamla beräknades av socialvårdskommittén bo på ålderdomshem (SOU 1946:52 s. 24). Både SPF och PRO stödde framväxten av pensionärshem framför ålderdomshem. Mot slutet av 40-talet hade dock PRO upptäckt att kategoribostäder förstärkte ålderssegregering. I stället började den propagera för insprängda lägenheter för åldringar (Holmberg 1941; Finnström 1954 s. 25; Björnheden 1948 s. 3).

Betänkandet

Socialvårdskommitténs förslag att satsa på utvidgning och reovering av fattigvårdens ålderdomshem hade således inte minsta chans att få pensionärsrörelsens stöd, som redan hade satsat på pensionärshem. Kommittén argumenterade att förr eller senare behövde de gamla vård och den kunde endast beredas i ålderdomshem.

Betänkandet om ålderdomshem (SOU 1946:52 s. 28) polemiserade emot pensionärshemmens popularitet. Där skrevs, att »de gamlas strävan att ha *eget hushåll* har övervärderats. Man torde ha fäst sig vid det stora antalet ansökningar till pensionärshemmen och därav dragit en felaktig slutsats, i det att man förbisett, att detta är den enda möjligheten som för de sökande erbjuds att få lugn och trevnad och helst ett eget rum.« Om ålderdomshemmen varit uteslutande bebodda av gamla och alla hade eget

rum skulle färre vilja bo på pensionärshem.

Hur kom det sig att ålderdomshem blev det enda förslaget från socialvårdare i efterkrigstiden? Det gick så uppenbart emot vad de gamla önskade. När ordföranden i socialvårdskommittén Bernhard Eriksson lämnade över betänkandet till Möller, skrev han ett foljebrev som betonade huvudpoängen. »Ålderdomshem få efter reformen en helt annan karaktär och ställning än för närvarande då alla gamla, som behöver vård på ålderdomshem, blir pensionärer istället för understödstagare. *Ålderdomshemmen blir pensionärshem*«. ¹⁴ Ålderdomshemmen skulle förvandlas till pensionärshem under socialvårdens kontroll.

Betänkandet skrevs av Karl J. Höjer. Denne hade fått lämna sin ställning som tf. generaldirektör för Socialstyrelsen efter en konflikt med Möller. Tvisten gällde inte åldringsvården, utan styrelsens hårda behandling av vissa kategorier flyktingar. ¹⁵ Idéerna bakom betänkandet var förankrade inom kommittén och hade diskuterats redan förre kriget, vilket delvis förklarar otidsenliga inslag. Den statistiska redovisningen bygger på inventeringar av klientelet 1938. Förslaget om att flytta ut kroniskt sjuka, vanföra, blinda, sinnesslöa, vagabonder, medellösa och besvärliga klientel gick tillbaka till Bernhard Erikssons PM från slutet av 1940. ¹⁶ Tanken att renodla ålderdomshemmen uppkom redan under hans tid som Brantings socialminister.

¹⁴ Socialvårdskommittén; Skrivelser till Kungl.

Maj:t 1946-06-01, Riksarkivet.

¹⁵ Höjer till Möller 1946-05-10, Möllers samling vol. 19, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

¹⁶ Socialvårdskommittén, Protokoll 1941-01-14, bilaga »Principer för anstaltsvård«.

Tiden hade runnit ifrån kommittén. Riktlinjerna hade dragits upp innan socialdepartementet börjat intressera sig för öppen vård. Dessutom hade statsbidrag för pensionärshemmen tillkommit 1939. Dessa hems snabba tillväxt höll på att göra evakuering från ålderdomshemmen överflödigt därför att de gamla slutade söka sig dit. Det fanns många lediga platser, trots att utbudet hade minskat med 5 500 sedan 1930 (Höjer 1952 s 314). Det är därför förståeligt att skriften anfäktas av avund mot de populära pensionärshemmen.

Betänkandet börjar med att i förtäckt form anklaga regeringen för att ha försummat de gamlas behov av vård. Angreppet utmynnade i en sedermera ofta citerad förklaring i kursiv. »En socialpolitik, som inskränker sig till att lämna åldringar och invalider folkpensioner men icke skapa möjligheter till vård för dem, som behöver sådan, är på ett för dessa människor ödesdigert sätt ofullständig och motsvarar icke humanitära krav» (s.9). Socialförsäkringslinjen var Möllers huvudprincip. När kritiken mot hemmen var som starkast, försökte en del debattörer göra gällande att felet berodde på regeringens ointresse.

I korthet gick förslaget ut på att

- skapa en separat lag om ålderdomshem
- bygga ut ålderdomshemmen för att täcka tio procent av alla gamla
- evakuera alla tunga vårdfall och icke-pensionärer
- införa statsbidrag för byggande och renovering
- höja standarden till likvärdiga pensionärshem (fler enkelrum)
- införa hyresavgifter (inackorderingsavgifter) i ålderdomshem

31 000 nya platser måste byggas och därtill behövde många hem omfattande reparationer. Allt skulle byggas inom de närmaste tio åren. Av Eckerberg ombedd att beräkna totalkostnaden, kom Socialstyrelsen fram till 450 miljoner kronor. En astronomisk summa: 150 gånger större än byggnadskvoten för ålderdomshem. Att döma av Bexelius anmärkning »säkert i underkant«, placerad intill slutsumman, visste myndigheten att det kunde bli ännu dyrare.¹⁷

Remissarbete

Inget under att Möller tvekade att lämna en proposition, att frågan om statsbidrag sköts upp gång på gång och att socialdepartementet började att diskutera öppenvård som alternativ. Att han överhuvudtaget lämnade en proposition torde bero på att den fick solitt stöd från remissinstanserna. Dessa var länsstyrelser, fattigvårdskonsulenter, kommuner, kommunförbundet, landstingsförbundet och några statliga styrelser. Kommunerna var överlag positiva, vilket torde bero på att de hade mycket att vinna. De skulle få lämna över de mest vårdtunga till landstingen eller staten och dessutom få bidrag.¹⁸

Byråkratier har en traditionell inställning till reformer: enligt denna kan man välja mellan att behålla namnet och ändra innehållet, eller byta namnet men behålla innehållet oförändrat, men man kan inte ändra

---

17 Socialstyrelsen; Socialvårdsbyrån. 5Fxxa:24:

»PM ang. uppskattning av byggnadskostnader för ålderdomshem« av A. Berggren. 1949-02-15.

18 Riksarkivet; Socialdepartementet, Konseljakter 1947-04-18 §92.

både namn och innehåll samtidigt. Socialvårdskommittén var medveten om att ordet ålderdomshem gav starka negativa associationer. Betänkandet (s 31) diskuterade om det skulle vara av psykologiska skäl fördelaktigt att finna ett nytt namn. Men kommittén kunde bara krysta fram »pensionärshem typ I och pensionärshem typ II«, vilka övergavs. Namnfrågan togs upp i remissarbetet. Många tyckte att en förändring var nödvändig. Några av dessa ville bruka namnet pensionärshem. Andra förslag var »hem för gamla«, »pensionärshem för åldringar«, »inackorderingshem«, »socialhem«, »vårdhem« och »slutet pensionärshem«. Trots förslagen behölls namnet ålderdomshem – ett styvnackat val som gjorde att visionerna om de nya hemmen kom att blandas ihop med de gamla anstalterna.

Majoriteten av remissvaren var positiva, men några kritiska röster fanns. Ett par instanser tvivlade på att man skulle kunna skilja mellan normalt och sjukt. En fattigvårdskonsulent från Östersund påminde om att tanken att »renodla« ålderdomshemmen började redan vid deras födelse 1919. »Detta har inte lyckats ... och skulle inte i framtiden heller lyckas.« I ett par fall ifrågasattes att efterfrågan på platser i ålderdomshem skulle komma att öka. Malungs kommun och Norrbottens landsting argumenterade att när pensionerna höjdes skulle efterfrågan minska. Dels skulle åldringar ha råd att betala för bättre bostäder; dels skulle barnen i ökad utsträckning vilja ha de gamla boende hos sig.

Riksdagen röstade igenom reformen som ett principbeslut. Inom kort deklarerades emellertid en reformpaus och byggandet av ålderdomshem gick närmast i stå. Under

pausen började misstänksamheten gro. Utanför arbetarklassen växte insikten om att det var meningen att även deras gamla skulle in i de så förtalade ålderdomshemmen. *Dagens Nyheter* publicerade hösten 1948 en serie reportage om ålderdomshem som måste ha väckt Lo-Johanssons intresse eftersom han klippte ut och sparade dem. Särskilt det första – ett renodlat skandalreportage – kom med iakttagelser som liknade dem Lo-Johansson själv gjorde några månader senare.

Kritiken växer

Den artonde november 1948 publicerade *DN* en programförklaring för artikelserien. Numera angick ålderdomshemmen alla och därför borde kunskap om deras tillstånd spridas till allmänheten. Från och med nu blev ålderdomshem en angelägenhet också för medelklassen. »Ålderdomshemmen angår för varje år allt flera. Åldringarnas antal ökar som bekant i hastig takt ... Samtidigt minskar de arbetande åldrarna, och samhällets struktur förändras så att allt färre kan och vill ha sina gamla boende hos sig, ingen har tid att sköta dem. De gamla sitter med sina nya folkpensioner. Vad skall de göra med dem? Jo, inackordera sig på ett ålderdomshem. Hur ser det ut på ålderdomshemmen? Är de sådana att vi har lust att komma dit?« (»Jota« [Barbro Josephson] »Mera sällan höstsol på ålderdomen« *DN* 1948-11-18). Texten omtalade skrämmande och sorgliga interiörer från ett hem i Dalarna. Poängen hamrades hem, så här blir det även för tidningens välmående läsekrets. »Så ser det ut där vi skall bo på gamla dar. Så ser det ut där varje åldring skall kunna inackordera sig för

folkpensionen och finna ett varmt och trivsamt hem, lönen för livslång möda. Så ser det ut, inte i ett utvalt avskräckande exempel på ålderdomshem i detta land, utan i hem efter hem, kommun efter kommun, län efter län.»

Strax efter nyåret var Lo-Johansson igång med sin studieresa – bara ett fåtal personer kände hans uppsåt: Möller som hade skrivit ett introduktionsbrev, Berggren som tipsade om att besöka Kirunas mönsteranstalt, och Björnheden som inbjöd honom till Göteborg.

Lo-Johansson och fotografen Sven Järlås reste runt och besökte ett dussintal ålderdomshem över hela landet. Lo-Johansson förde anteckningar i en liten bok.¹⁹ På dess första sida skrevs några utgångspunkter: »Börja med ålderdomshemmen. Ålderdomshemmen som ättestupa. Ålderdomshemmen är en dödssuggestion. Fattighjonen har blivit socialhjon.« De angav något av de bakomliggande idéerna med resan. Anledningen med att börja med att granska ålderdomshemmen var att de var ett slags hus – »någonting konkret som alla förstod« – senare skulle han gå vidare till de gamlas allmänna livsvillkor.²⁰ Första anhalt, den sjunde januari, var hos Björnheden i Göteborg. Där fick Lo-Johansson uppenbarligen vatten på sin kvarn för på sida fem antecknades inom en inritad ram: »Björnheden. Bort med ålderdomshemmen«.

Anteckningarna är annars inte särskilt avslöjande. De omfattar information om hemmens yttre och inre och formalier. Då

och då fångades ett samtal eller värdering. Ändå framgick att kvaliteten varierade. Det fanns några ställen som Lo-Johansson gillade, t.ex. Kiruna »det finaste ålderdomshem vi sett« (s 39) och Bromma »bland de trevligaste ålderdomshem« (s 51). Ett skräckens hus fanns dock i Gällivare »det här är fullständigt upprörande... Det ohyggligaste jag sett« (s 28).

Han började skriva i tidningen *Vi*, kooperationens medlemsblad. Den första artikeln handlade om de lapska hemmen. Med viss regelbundenhet utkom sju artiklar i *Vi*. I juni hölls en debatt med skrivna inlägg från Berggren, som attackerade, och socialläkaren Gunnar Inghe, som försvarade Lo-Johansson. Även Gustav Möller hade tillfrågats, men avböjde.²¹ Uppmuntrad av Lo-Johansson, skickade Björnheden ett bidrag men refuserades.

Artikelserien var sannolikt ett av de längsta indignationsreportage som utgivits i Sverige. Men *Vi* var inte perfekt forum för en debatt om åldringars sociala ställning. Tidningen hade visserligen en upplaga på över en halvmiljon exemplar, men den såldes inte i handeln. Pensionärer med låga inkomster var sällan medlemmar, och allra minst sådana som bodde i ålderdomshemmen. Det var inte heller vanligt att höga byråkrater var medlemmar. När *Vi* kontaktade Berggren för ett uttalande måste den överända alla artiklar. Även Björnheden fick en likadan sändning.

I särskilda buntar samlade Lo-Johansson ihop de brev han tog emot i åldringsfrågan. Inklusiva anonyma och pseudonyma fick

19 Anteckningsboken finns i låda 545g:2 och fotografierna i 545h:1, UUB.

20 Lo-Johansson till Björnheden 1949-11-02.

21 Redaktör N. Thedin till Berggren 1949-05-14. Socialstyrelsen; Socialvårdsbyrån 5Fxxa:17.

han brev från 295 olika personer. De flesta var inte tidigare kända och så gott som alla stödde honom. Brevens visade hur begränsad *Vi* var för opinionsbildning. Mellan februari och juli publicerades där sju artiklar av Lo-Johansson och ett antal inlägg av andra, men han fick endast nio brev. Han började misströsta redan i april då han skrev till Björnheden »jag har inte hunnit så långt«. Bara en dagstidning, i och för sig den viktiga socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* (30/3), och ett par fackförenings tidskrifter hade kommenterat.²² I juni var situationen lika dystert. Några fler tidningar hade skrivit men kritiken upplevdes som negativ, »rent fientlig«. En ljuspunkt var att KFs förlag hade lovat ge ut artiklarna i bokform till hösten. Trots att det gått trögt i portgången, ville han inte släppa frågan.²³

Artiklarna i *Vi* kan betraktas som förspel. Ett klimax kom under september och oktober då Lo-Johansson fick hålla en serie av fyra radioföredrag baserade på hans artiklar. Radions genomslagskraft vid denna tid kan knappast överskattas – det fanns bara en kanal; dessutom fanns radio överallt t.o.m. på ålderdomshemmen. Detta gav honom tillträde till en masspublik bestående av alla samhällsklasser. Lo-Johansson var en skicklig föreläsare med en driven känsla för dråpliga formuleringar och suggestiva argument. Tre av programmen bevaras i Arkivet för ljud och bild och han sparade alla manuskript. Hans första program orsakade ett väldigt rabalder genom att han pratade om folklore kring sätten att avliva gamla förr i tiden: ättestupor, ätteklubbor, dränkning

under isen och uppeldning i gamla stubbar. Han menade att den moderna fattigvården bara var en förlängning av och andlig arvtagare till ättestupan. Han skämtade om att byråkratin föddes ur problemen att organisera vem som skulle hålla i stängen när åldringar puttades ut från klipporna. Satiriskt beskrev han hur demografer och ekonomer oroade sig över framtidens försörjningsbörda. Att den präst i Silbodal, som gav de gamla fattiga arsenik i nattvardsvinet, var den första nationalekonomen. Han avslutade illmarigt med »mossan växer tunn över ättestupan«.

Provokationen var från Lo-Johanssons sida medveten. Han visste att hans resone-mang kunde se »känslolös och grym ut«, men avsikten var att skala bort en del »falsk humanism ... så att den framstår mera realistisk«. ²⁴ Men kanske gick han för långt. Dagen efter programmet skrev *DN:s* radio-kommentator att detta var det »mest ohöjlt cyniska som någonsin förts fram i svensk radio«. Hon föreslog att man skulle förbjuda åldringar att lyssna. *Aftonbladet* klassade programmet som »makabert« och sökte upp ett ålderdomshem för att få kommentarer från de skrämde gamla. Ombedd att yttra sig sa Berggren att Lo-Johansson farit med felaktigheter samt med »socialt ansvarslös insinuation« (*DN* 1949-09-18).

Lo-Johansson fick börja nästa sändning med en ursäkt, men chocken hade effekt. Debatten lossnade rejält. Under september och oktober fick Lo-Johansson stödjande brev från 102 personer. Nästan varenda större tidning innehöll artiklar. Han började

22 Lo-Johansson till Björnheden 1949-04-01.

23 Lo-Johansson till Björnheden 1949-06-06.

24 Han tog upp frågan redan under våren. Lo-Johansson till Björnheden 1949-04-01.

Källa: Aftonbladet 1949-09-25, Bertil Almqvist

få politiskt stöd. *Morgon-Tidningen*, allmänt ansedd som regeringens organ, kallade kampanjen en nyttig väckarklocka och påminde om att även statsrådet Möller hade kritiserat ålderdomshem när riksdagen skulle ta ställning till reformen (1949-09-25). Högertidningen *Svenska Dagbladet* ansåg många av Lo-Johanssons synpunkter vara »riktiga och tankvärda« och påminde om att partiets talesman i åldringsfrågor Martin Skoglund i Doverstorp också tidi-

gare kritiserat ålderdomshemmen (1949-09-24).

I Göteborg pejlade Björnheden och hans närmaste medarbetare Gunnar Lundstedt, bibliotekarie vid Dicksonska biblioteket, opinionsläget. Efter den första chocken skrev Björnheden lugnande att reaktionen blev alldeles som efter de första böckerna om statarna. Redan efter det andra programmet märktes en våg av opinion till Lo-Johanssons favör: »det bullrar bra i pres-

sen... Jag har talat vid *många gamla och andra* om det du sagt i radion. Allas kommentarer ha varit superlativer«. ²⁵ Gunnar Lundstedt hade haft möjlighet att avlyssna samtal i biblioteket och han rapporterade att människor ur alla samhällsklasser diskuterade programmen. »Jag har avlyssnat samtal bland inkomsttagare från 2 000 och 30 000 kronor, och alla tycks anse det riktigt att väcka opposition för åldrandets problem«. ²⁶

Programserien kulminerade med en paneldebatt den 12 oktober, serien fortsatte visserligen med föredrag av Bexelius och Hamrin, men från och med debatten hade Lo-Johanssons linje segrat och alla utom några höga representanter för socialvården gav kritiken rätt. Det var också nu som idén om hemvård fick sitt genombrott. Förutom Lo-Johansson och Berggren deltog Helge Dahlström, Stockholms nya fattigvårdsdirektör, rektor Greta Hamrin och en läkare. Ingen representerade pensionärerna. Debatten trycktes i Radiotjänsts *Hörde Ni?*

Lo-Johansson startade med att förklara ålderdomshemmet vara »en skamfläck och en skandal«. I ett lyckligt samhälle skulle hemmen inte alls behövas. Berggren kontrade med att berätta att Socialstyrelsen var medveten om ålderdomshemmets brister. Lo-Johansson fick honom tvärtyst med de två orden »desto värre« och debatten blev het. Något oväntat gick Dahlström emellan och försökte medla. Han medgav att ålderdomshemmen behövdes, men att de gamla behövde också »tillsyn i deras hem«. I detta ögonblick föddes idén om hemtjänst för gamla i Stockholm. Han avslutade inlägget

25 Björnheden till Lo-Johansson 1949-09-19 och 1949-09-25.

26 Lundstedt till Lo-Johansson 1949-10-12.

med att alla borde inse att det vore »riktigare och bättre att åldringarna lever kvar ute i miljön än att man tar in dem på en anstalt«. Han fick omedelbar stöd från Greta Hamrin och därefter från Lo-Johansson som pläderade för »social hemhjälp i ökad mening« (s 894-896).

Av allt att döma var Dahlströms inlägg oförberett. Debattörerna hade sammanträtt några dagar tidigare för att etablera en diskussionsplan. Enligt den skulle Dahlström tala om behov av nya vårdformer, men hans utlovade exempel skulle vara »vård i mindre hem av villa-typ«. Varken Hamrin eller Lo-Johansson annonserade att de skulle ta upp hemhjälp. ²⁷ Den senare hade dock förberett ett handskrivet manus och däri stod »social hemhjälp« bland de tänkbara alternativen.

Berggren blev rasande – så arg att tidningarna anmärkte på hans uppförande. Det vore alltför kostbart att ge hjälp i enskilda hem, sade han. Dahlström invände att den merkostnaden måste tagas. Berggren kom igen, det skulle inte finnas tillräckligt med arbetskraft. »Om herr Lo-Johansson kunde skaffa fram 50 000 hushållerskor till gamla människor, då skulle vi börja kunna resonera om den saken« (s 897).

GHT förmodade att Lo-Johansson kunnat lämna Radiolokalerna »rätt glad« för hans idéer hade vunnit anklang från alla håll utom Socialstyrelsen (1949-10-13). Flera andra tidningar ställde sig positiva till tanken om hemvård för gamla bl.a. *Arbetarbladet*, *Göteborgs-Tidningen*, *Morgon-Tidningen*, *Ny Tid*, *Sydsvenska Dagbladet*.

27 Ålderdomshem. Preliminärplan till diskussion 1949-10-05, Lo-Johanssons samling, UUB.

Björnheden var förtjust. Sannerligen, skrev han, »man behöver inte hålla ett fuktigt finger i luften för att märka vindkantningen«. Han avslutade ett långt brev med att stillsamt undra »om du är fullt medveten om vilken seger du tagit hem«. ²⁸

Efterspelet

Utvecklingen gick mycket snabbt efter genombrottet i oktober. Till sist var det bara representanter för Socialstyrelsen och Socialvårdskommittén som försvarade ålderdomshemmen fullt ut. Dagspressen slöt upp bakom Lo-Johansson. Försök att bygga upp hemvård organiserades omgående – det gick snabbt för de frivilliga organisationerna och mindre snabbt för kommunerna.

Helge Dahlström tog itu med planerna i Stockholm. Redan den fjärde december hade han kommit så långt att han i ett tal i Malmö gick in på detaljerna. Det var då som det senare vedertagna begreppet »hemtjänst« användes för första gången. Han tänkte lösa arbetskraftsförsörjningen med medelålders och »vitala pensionärer«. Socialborgarrådet Hjalmar Mehr stödde planerna och i ett tal mars 1950 lovade han att hemtjänsten skulle införas på försök i en församling. ²⁹ Men kommunens kvarnar malde långsamt. Det dröjde fram till september 1951 innan »Hemtjänst för gamla« invigdes i samarbete med de kooperativa kvinnogillena.

Greta Hamrin befäste de nya idéerna hos

²⁸ Björnheden till Lo-Johansson 1949-10-14.

²⁹ »Aktuella synpunkter på åldringsvården« av Dahlström och »Tal vid Matteusgårdens 20-årsjubileum 1950-03-11« av Mehr i Mehrs samling F24e:1, Arbetarrörelsensarkiv och bibliotek.

socialarbetarna. Närmast skedde det genom att vara huvudtalare på Svenska socialvårdsförbundets kongress 10–11 november. Alla konferensinlägg trycktes i *Socialvårdsförbundets tidskrift* 1949 (s 197–230). Hennes föredrag »Åldringsvård« innehöll många argument för alternativ till anstaltsvård. Hon var en av de få som kände till utländsk äldreomsorg och hade nyligen varit stipendiat i England. Hon visste också att dåtidens anstalter passade gamla människor illa. »Ålderdoms-Sverige är inte Ålderdomshems-Sverige... Begreppet åldringsvård behöver vidgas och fördjupas« (1949b s 205). Hennes önskan var att utvidga den sociala hemhjälp som gavs till barnfamiljer och engagera frivilliga i äldreomsorgen, enligt engelskt manér.

Det gamla gardet – Bexelius, Höjer och Wangson – kom med invändningar, men de var milda. Motvilligt biföll de att pröva den öppna vården. Höjer trodde dock inte att de oavlönade frivilliga krafterna skulle räcka till – vilket han hade rätt i. Bexelius, hävdade surt, att Hamrin slog in vidöppna dörrar eftersom den sociala hemhjälpen redan kunde ges till gamla och att »vi sedan lång tid varit inne på strävanden att försöka underlätta vården av gamla människor i deras hem«. Detta senare var något av en osanning, men budskapet var att Socialstyrelsen inte skulle hindra öppen vård för gamla (s 222). Till januari 1950 hade *Råd och anvisningar* omskrivits så att även gamla kunde få social hemhjälp.

Hamrin fick stöd från Röda korsets observatör vid kongressen som i debatten inte ville ge något löfte, men faktum var att Uppsala-kretsen öppnade sin »Rödakorshjälp för gamla« redan i mars 1950, och var därmed

först i landet. Försöket fick positiv uppmärksamhet i tidningarna (Månsson 1950).

Möller åkte med statssekreterare Per Nyström till England i mitten av oktober och kom tillbaka för att inviga ovannämnda kongress. Nyström har berättat att de studerade den engelska hemvården och kom tillbaka och pläderade för det inför oförstående socialtjänstemän (Edebalk 1990 s 24). Det finns dock inga belägg för studiet av hemvården i den mapp om resan som Möller sparade.³⁰ I stället studerades den engelska sjukvårds- och hälsovårdsreformen och rehabilitering av krigsinvalider. En sak hade Möller dock bestämt sig för och i sitt korta invigningstal berättade han att det var »uteslutet« att genomföra ålderdomshemsreformen. Han hänvisade till penningbristen i diplomatiska ordalag förklarade han förhållanden på anstalterna varit »olämpliga och ingen önskar att de skall få fortsätta«. När han avgick som socialminister i oktober 1951 upprepade han sin kritik och prisade de lokala projekten med hemtjänst.

Varför vann Ivar Lo?

Lo-Johansson vann debatten på flera nivåer. I sak var tidens ålderdomshem undermåliga. Även de som försvarade reformen erkände att tillståndet var allt annat än bra. Tusentals tillsynsrapporter från konsulenter och inspektörer fyller Socialstyrelsens arkiv. Socialvårdsförbundet gjorde hundratals inspektioner i de hem där deras forna elever arbetade.³¹ Dessa visar upp allmänt trista

30 Möllers samling vol 1c, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

31 Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, kommun-dossierer (serie 5FI med 148 volymer) finns i

interiörer med isoleringsceller, inlåsning på avdelningar och kasernartade anstalter. Samma klagomål upprepades flera gånger utan att förbättringar gjordes.

Polemiskt var Lo-Johansson mer erfaren än sina motståndare. Han var alert, kvick och förberedd. Han räknade ut motargumenten i förväg. Han hade färdiga repliker nedskrivna. Hans motståndare däremot hade svårt att begripa hans litterära språkbruk. När han sade att hemmen var »som koncentrationsläger« för gamla, misstolkade Wangson detta till ett förslag att de gamla borde dödas. Höjer trodde att Lo-Johanssons beklaganden av generationskriget betydde att han ville att barnen skulle förpliktigas ta hand om sina föräldrar (1952 s 406). Till sist hamnade Wangson i en situation där han anklagade författaren för att vara »en okunnig reaktionär« (1949b) – något som alla visste att Ivar Lo inte var. Andra invektiv var »sabotör« och »dilettant«; Lo-Johansson besvarade inte sådana personangrepp utan höll sig till saken. Bexelius presterade ett mycket svagt försvar i ett radiotal. Det slutade med »Tro mig, vi skall ordna det så, att vi icke längre behöver vara rädda för att komma på ålderdomshem. Där blir vi väl omhändertagna« (1949 s 21). Det fanns dock ringa förtroende kvar och han utsattes för en välförtjänt parodi i *Grönköpings veckoblad*.

Lo-Johanssons användning av de folkloristiska föreställningarna om ättestupan skapade en mycket stark suggestion av kontinuitet mellan den gamla myten och de mo-

Riksarkivet. Socialvårdsförbundets inspektioner återfinns i Stockholms läns landstings arkiv, Utbildning av ålderdomshemsföreståndare.

derna hemmen. Dessa myter var föremål för mycket forskning på den tiden, men ingen kunde bevisa att familjer utförde kollektiv dödshjälp i Sverige (Gaunt 1983, 1991). Lo-Johansson brukade myten för att illustrera de gamlas känslor av utstötning från samhället. Dessutom använde han och Järlås fotografiets mytskapande egenskaper i boken *Ålderdom* som utkom i oktober. Han visste att läsekretsen inte skulle bestå av fattiga. Här skulle de välbärgade få visuellt bevis för ålderdomshemmens tragik (Jonsson 1966 s 34). Texten var underordnad. I stället utnyttjades en medveten layout med många utfallande bilder som upptog hela sidor. Bilderna växlade snabbt om från närbilder till avståndsbilder och det fanns många helbilder av gamla. Dessa grepp var så nära Eisensteins tekniker för montagefilm som man kunde komma och gav bilderna en enastående ge-

nomslagskraft, vilket är omöjligt med vecko-tidningarnas plottriga småbildslayout.

Viktigast av allt var dock pensionärernas vilja att vara fria från påtvingad vård. Wangson betraktade de gamla som bärare av egenskaperna »sjuka och vårdbehövande« (1949a s 172); Berggren såg dem som sjuka och präglade av »social invaliditet« (1949 s 221). Myndigheternas stereotyper porträtterade de gamla som sjuka och isolerade i behov av hjälp. Gamle Björnheden var i sig själv ett levande motbevis. Han skrev till Lo-Johansson 23 februari 1949: »Ingen arbetare vill ens tänka sig sitt livs slut på en anstalt. Ett fattighus, ty detta är och förblir ålderdomshemmen hur man än pinuppar både själva byggnaden och namn. Han vill inte in i någon kasern med portfogde och andra fogdar. Pensionärshemmen är något helt annat. Där är friheten.«

Litteratur

- Andersson, B. (1983) »Pensionärrörelsen – utnyttjade och outnyttjade maktresurser« i Odén, B., Svanborg, A. & Tornstam, L. red.: *Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden*. Del 2. Stockholm: Liber.
- Baldwin, P. (1960) *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berggren, A. (1949) Klientelblandningen på ålderdomshemmen. *Svensk socialvårds tidning*. 1949:10, 221-227.
- Bexelius, E. (1949) Vart syfter vi? *Sociala meddelanden*. 817-821.
- Björnheden, J. (1948) Socialvård. *Pensionären* 1948:4, 3.
- Blaikie, A. (1990) The Emerging Political Power of the Elderly in Britain 1908-1948. *Ageing and Society* 10:1, 17-40.
- Broberg, R. (1950) Erfarenheter av den nya folkpensioneringen. *Svenska socialvårdsförbundets tidskrift*. 44, 1-15.
- Cassel-Wohlin, M. (1960) *Hela folket i arbete*. Stockholm: Möllerkommittén.
- Eckerberg, P. (1949) Vårdbehov och vårdmöjligheter. *Tiden* 1949:5, 324-330.
- Edebalk, P.G. (1990) Hemmaboendeideologins genombrott. *Meddelnde från Socialhögskolan i Lund* nr 4.
- Edebalk, P.G. (1991) Drömmen om ålderdomshemmet. *Meddelande från Socialhögskolan i Lund* nr 5.
- Elmér, Å. (1960) *Folkpensioneringen i Sverige med särskild hänsyn till ålderspensioneringen*. Akademisk avhandling. Lund: Gleerup.
- Finnström, K.E. (1954) *Verksamheten under tio år*. Malmö: PRO.
- Gaunt, D. (1983) *Familjeliv i Norden*. Stockholm: Gidlunds.
- Gaunt, D. (1991) Det förlorade paradiset eller paradiset förlorare. *Socialmedicinsk tidskrift*. 68:2-3, 78-83.

- Haber, C. & Gratton, B. (1994) *Old Age and the Search for Security. An American Social History*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hamrin, G. (1947) Moderna synpunkter på vården av äldre. *Tidskrift för fattigvård*. 115-121.
- Hamrin, G. (1949a) Inför äldrengarnas tidevarv. Erfarenheter av tillämpad och planerad äldrengsvård i England. *Svenska socialvårdsförbundets tidskrift*. 13-20.
- Hamrin, G. (1949b) Äldrengsvård. *Svenska socialvårdsförbundets tidskrift*. 203-211.
- Holmberg, N. (1941) Öppna pensionärshem för alla. *Folkpensionären* 1941:1.
- Höjer, K.J. (1952) *Svensk socialpolitisk historia*. Stockholm: Norstedt.
- Jonsson, S. (1966) Dokumentärfotografien och Ivar Lo-Johansson. *Fotografisk årsbok* 1966, 30-37.
- Kaselli, J. (1949) *Älderdomshemmen och verklighet*. Falun.
- M.G. (1950) Folkpensionärernas levnadskostnader under år 1948. *Sociala meddelanden*. 1950, .
- Månsson, O. (1950) Rödakorshjälp för gamla. *Svenska socialvårdsförbundets tidskrift*. 44, 113-117.
- Möller, G. (1941) Öppet brev. *Folkpensionären*. 1941:1, 3.
- Nyman, G. (1949) Pensionärshem eller äldrengshem, fråga om socialstyrelsens byggnadskvot för äldrengshem. *Svensk socialvårds tidning* 1949:1, 6-10.
- Oljelund, S. (1941) De gamla och de unga. *Folkpensionären* 1941:1, 6.
- Oljelund, S. (1943) Socialhjälp och folkpensionen. *Folkpensionären* 1943:1, 2.
- Olsson, S.E. (1990) *Social Policy and Welfare State in Sweden*. Lund: Arkiv.
- Qvarsell, R. (1993) *Skall jag taga vara på min broder?* Umeå: Inst. för idéhistoria.
- SOU 1946:52 *Betänkandet om äldrengshem m.m.*
- Svennilsson, I. (1955) »Arbete och fritid i de högre äldrengarna« i *Industrien och förgubningen*. Stockholm: Industriens utredningsinstitut.
- Szebehely, M. (1995) *Vardagens organisering. Om värdbiträden och gamla i hemtjänsten*. Akademisk avhandling. Lund: Arkiv.
- Trettondal, E. (1949) Vid tusen krämpors väg. *De gamlas tidning*. Jul 1949.
- Wangson, O. (1949a) De gamla och folkhemmet. *Svensk socialvårds tidning* 1949:8, 171-173.
- Wangson, O. (1949b) Ivar Lo's mission och misslag. *Svensk socialvårds tidning*. 1049:11, 249-253.

Summary

Ivar Lo, the radical pensioners, and the struggle against old people's homes in 1949

In 1947 the Riksdag decided unanimously on a major reform of the municipal old people's homes. The number of places would be doubled and older homes were to be rebuilt to a high standard. The chronically ill, invalids, paupers and vagabonds would be evacuated to make for a homogeneous population of »normal pensioners«. The cost of investment, 450 million kronor over a ten year period, was enormous. The yearly investment level then was 3 million

kronor. Ten per cent of the old would be in the old people's homes and an additional five per cent would be in facilities for long-term care.

Swedish pensioners were organized into two rival factions: one (founded in 1942) was loyal to the Social Democrats, the other (founded in 1939) was left-wing radical. Both organisations, however, were united in opposition to the expansion of old people's homes. The basic argument was that even

the most modern institutions were run by the poor law authorities with antiquated rules which restrained freedom of movement and involved punishments and hard codes of discipline. Instead, they wanted apartments in conglomerate housing run by authorities separate from the poor law.

The old were excluded from social political debate at that time. The radical organization sought out writers of socially engaged literature to get them to describe the plight of the pensioners. In this way contact was made with the well-known novelist Ivar Lo-Johansson, a person with a solid proletarian background who had campaigned previously for the cause of agricultural labourers.

He took up the cause of the pensioners and through magazine articles, a book and a series of radio-programmes brought awareness of the opposition of the elderly to the old people's homes. Defenders of the homes were high officials at the National Board of Welfare and representatives of social workers. They considered the opposition to be reactionary.

By the autumn of 1949 opinion had swung completely. Domiciliary care instead of institutional care became the new principle which was implemented in 1950 in several places. The old people's home reform was never completely rejected, but it came to have low priority compared with home care.